

Tənqidi realizm epoxası

Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasında Füzuli ənənələri

Şərqiyyə Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: maarifci_qadinlar@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə XX əsrin böyük satiriki Mirzə Ələkbər Sabirin dahi şair Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından bəhrələnərək yazdığı əsərləri təhlil edilmişdir. Burada hər iki sənətkarın əsərlərindən gətirilən bədii örnəklər fonunda müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Araşdırma prosesində əsas etibarilə ənənə və novatorluq məsələlərinə diqqət yetirilmiş, şairin əsərləri XX əsr tənqidi-realist poeziyası kontekstində canlandırılmışdır.

Açar sözlər: M.Ə.Sabir, Füzuli, poeziya, divan ədəbiyyatı, satira, qəzəl

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.01.2021; qəbul edilib – 28.01.2021

Fuzuli traditions in Mirze Alakber Sabir's poetry

Shergiyye Memmedli

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: maarifci_qadinlar@mail.ru

Abstract. In the article is studied the works by Mirza Alakbar Sabir, great satirist of the XX century, written works by benefiting from Fuzuli's works. In the article is provided comparative analysis on the basis of artistic examples from the works of both masters. In the research is paid attention to the issues of tradition and innovation and poet's works are studied in the context of the critical-realist poetry of XX century.

Keywords: M.A.Sabir, Fuzuli, poetry, divan literature, satire, ghazal

Article history: received – 13.01.2021; accepted – 28.01.2021

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında klassik ənənədən bəhrələnmə məsələsində böyük satirik Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılıq axtarışları maraqlıdır. Onu da qeyd edək ki, indiyədək M.Ə.Sabir haqqında yazan müəlliflərin müəyyən qismi bu məsələyə toxunsalar da, ciddi, sistemli araşdırılma aparılmamış, öləri şəkildə bilinən məqamlara toxunulmaqla kifayətlənmişdir. Şübhəsiz ki, bu cür yanaşma şairin yaradıcılığının ənənədən bəhrələnmə kontekstində dəyərləndirilməsinə imkan verməmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Məmmədov M.Ə.Sabirin yaradıcılığını bəhs olunan müstəvidə səciyyələndirərək yazır: “Sabir öz sələflərinin, ilk növbədə Xaqani, Nizami və Füzulidən Seyid Əzim Şirvaniyə qədərki doğma Azərbaycan poeziyasının, habelə Firdovsi və Xəyyamdan başlamış XX əsrin tərəqqipərvər şairlərinə qədərki klassik Şərq ədəbiyyatının ən yaxşı, mütərəqqi ənənələri əsasında yetişmiş” [5, s.3] və özünəməxsus məktəb yaratmışdır. Şairin klassik ənənəyə bağlılığı ilə əlaqədar bu səpkili fikirlər digər tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır.

M.Ə.Sabirin klassik ənənəyə bağlılığı zəminində araşdırmalar aparılarkən ən çox diqqəti çəkən ədəbi şəxsiyyət, şübhəsiz ki, Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının böyük mütəfəkkir şairi M.Füzulidir. Onu da qeyd edək ki, M.Füzuli irsi yalnız M.Ə.Sabirə deyil, ümumilikdə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə daxil olan şairlərin yaradıcılığına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə 1925-ci ildə “Hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır” [1, s.247].

Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində yaranan poeziyada M.Füzulini bütün yönləri ilə dərk edən, onu duyan M.Ə.Sabir olmuşdur [8, s.8]. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev “Tarix: yaxından və uzaqdan” (1996) adlı fundamental tədqiqatında Sabirlə Füzuli arasında bağlılığı, bu bağlılığın gizli, sirlə məqamlarını səciyyələndirərək yazır: “Bizim ədəbiyyatşünaslıq tamamilə haqlı olaraq Sabir-Füzuli əlaqələrini Sabir qəzəli ilə Füzulinin qəzəli arasında axtarmır. Sabirin satirası ilə Füzuli lirikası arasında axtarır” [4, s.264].

M.Ə.Sabirin bəzi satiralarının M.Füzulinin qəzəllərinə nəzirə-parodiya tərzində qələmə alındığını vurğulayan Yaşar Qarayev daha sonra yazır: “Bu şeirlər Sabirlə Füzuli arasındakı əlaqələrin hələ ibtidai, empirik şəkildə görüldüyü şeirlərdir və onlara heç də həmin əlaqələrin zirvəsini təşkil edən nümunələr kimi baxmaq doğru olmaz” [4, s.264]. Alimin qənaətinə, bir şair kimi M.Ə.Sabiri M.Füzuliyə daha çox bağlayan, yaxınlaşdıran, bu bağlılığın və yaxınlığın mahiyyətini şərtləndirən poetik örnəklər əslində onun yazılarının görünməyən, aşkar hiss olunan məqamlarıdır.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli yaradıcılığına intensiv müraciətinin səbəblərini “Sabir və Füzuli” adlı məqaləsində professor M.Quluzadə də elmi-nəzəri müstəvidə əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, bunun əsas səbəbi M.Füzulinin böyük mütəfəkkir olması, Azərbaycan xalqı içərisində populyarlıq qazanması, yazılarında ictimai problemlərinin tənqidinə geniş yer verməsi, həmçinin şeirlərinin “məzmun və forma cəhətdən mükəmməlliyi, bədii üslub gözəlliyi, ahəngdarlığı” [6, s.164] ilə bağlıdır.

Yaşar Qarayevin fikrincə, M.Ə.Sabir və M.Füzulinin poeziyası arasında müxtəlif rakurslardan aparılan “assosiativ paralellər” daha çox bu sənətkarların bəhrələndiyi “tipoloji sxem və modelin, estetik strukturun eyni tipi nəticəsində” gerçəkləşir və bu kontekstdə “fərdi-subyektiv başlanğıc hər iki üslubda son dərəcə mühüm rol oynayır”, həmçinin ruhi ovqatın tipi və təzi, məzmunun lirik, yaxud satirik başlanğıcını ortaya çıxarır [4, s.264-265]. Başqa sözlə, M.Füzulinin qəzəllərində lirik qəhrəmanın daxili-mənəvi dünyası “hansı funksional rolu oynayarsa”, M.Ə.Sabirin şeirlərində də satirik tipin həyəcan, düşüncə və qayğıları “fiqural baxımdan eyni rolu oynayır” [4, s.265]. Məhz bu amil M.Füzulinin lirik şeirləri üçün xarakterik olan üslub, vəzn, ahəng və ritmin M.Ə.Sabirin satirik poeziyasında özünəməxsus şəkildə gerçəkləşdiyini şərtləndirir. Lakin maraqlıdır ki, M.Füzuli və M.Ə.Sabir poeziyasındakı zahirən ortaq görünən məqamlar ideya-məzmun və bədii-estetik baxımından eyni deyildir. Çünki M.Füzulinin əsərlərində ruhi-psixoloji ovqat, M.Ə.Sabirdə isə satirik, ifşaçı hədəf əsas ifadə vasitəsi kimi seçilmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, M.Ə.Sabir Füzulinin lirik qəhrəmanının “iztirab”larını, satirik tiplərinin timsalında “məzhəkə”yə çevirməyi bacarır [4, s.265]. Klassik ənənəyə bu tərzdə yaradıcı yanaşma lirik şeirin poetik obrazlarının satirik tiplərin ifşasına yönləndirilməsi ilə reallaşır və novatorluq kəsb edir.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli ənənələrindən bəhrələnməsi fonunda lirik şeirin mücərrəd, yaygın hədəfi satirik tipin timsalında mücərrədlikdən xilas olaraq konkretlik qazanır, başqa bir deyimlə, tendensiyalılıq əldə edir.

M.Ə.Sabirin öz ustadı M.Füzulidən təsirlənmələri, həmçinin bədii forma və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə müşayiət olunmaqdadır. Lirik və satirik qəhrəmanın daxili nitqi (monoloqu), zamanədən şikayəti, giley-güzarı eyni poetik müstəvidə səciyyələnir. Belə ki, M.Füzuli lirik qəhrəmanını nə şəkildə danışdırsa, M.Ə.Sabir də eyni prizmadan satirik tipin mənəvi eybəcərliyini canlandırır. Məhz bu cəhət M.Ə.Sabirin satiralarına “səhnəvilik və teatrallıq xüsusiyyəti” aşılamiş olur [4, s.267].

M.Ə.Sabirin M.Füzuliyə nəzirə-parodiya səpkisində qələmə aldığı poetik örnəklər “ikiplanlı konstruksiyası” ilə seçilir. “Füzulisiz bu şeirlər natamam görünə ... bilər”, hər şeydən öncə ona görə ki, bu şeirlərin bədii-estetik baxımdan tamlığı (və bütövlüyü) “Füzuli qəzəli ilə vəhdətdən yaranır”. M.Ə.Sabirin söykəndiyi və ya istinad etdiyi qəzəl “satiranın mətnaltı davamı” kimi funksionallıq kəsb edir. Məhz bu funksionallıq işığında lirik qəhrəmanın xatırlanması və satirik qəhrəmanın gülüş hədəfinə çevrilməsi prosesi baş verir. Eyni zamanda bu ikili konstruksiyaya komik situasiyanın özəyini təşkil edir. Ənənədən bəhrələnmə zəminində son dərəcə mürəkkəb (mürəkkəb olduğu qədər də bənzərsiz) təsir bağışlayan bu yaradıcılıq prosesində ümumi aspekt “formal sxemdə, qrammatik və semantik kompleksdə, fərq – metodda meydana çıxır” [4, s.268].

M.Ə.Sabir M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemadakı məşhur qəzəlinə yazdığı nəzirə-parodiya diqqəti çəkir. M.Füzulinin bəhs olunan qəzəli aşağıdakı beytlə başlayır:

*Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır [2, s.76].*

M.Ə.Sabir öz sələfi M.Füzulinin məlum qəzəlinin poetik şəklini satirik ahəngə kökləyərək orijinal sənət əsəri ərsəyə gətirmişdir. M.Füzulidə eşq bəlasından şikayətlənən lirik qəhrəman M.Ə.Sabir şeirində satirik tipə çevrilərək cəhalət, nadanlıq mühitinin mənzərəsini yaradır.

*Təhsili-ülum etmə ki, elm afəti-candır,
Həm əqlə ziyandır.
Elm afəti-can olduğu məşhuri-cahandır
Mərufi-zəmandır [7, s.54].*

Maraqlıdır ki, M.Ə.Sabirin “Təhsili-elm” adlanan, M.Füzulinin qəzəlinə yazdığı bu nəzirə-parodiya müstəzad şəkildə qələmə alınmışdır. Şairin müstəzad formasına müraciət etməsi, şübhəsiz ki, mənə və məzmunun qüvvətləndirilməsi məramından qaynaqlanır. Əlbəttə, satirik tipin daxili-mənəvi dünyasının bütün çırpıqlığı ilə canlandırılmasında bu şeir şəklinin poetik imkanlara malik olması şairin diqqətindən yayına bilməzdi. M.Ə.Sabirin nəzirə-parodiyasında M.Füzuli leksikasının müəyyən söz və ifadələri olduğu kimi mühafizə edilsə də, yeni mənə-məzmun kəsb etdiyindən novator səslənir.

M.Ə.Sabirin “Təhsili-elm” satirasında M.Füzulinin bəhs olunan qəzəlinə müraciət etməsinin başqa bir səbəbi isə həmin əsərin dərin məzmununa, yüksək bədii-estetik dəyərə malik olması, axıcı, ritmik ahəngə köklənməsidir. Bütün bunlar şairə öz satirik düşüncələrini sərrast şəkildə ifadə etməsi üçün ciddi imkanlar yaratmışdır.

M.Ə.Sabirin M.Füzulidən təsirlənərək yazdığı əsərlər sırasında “Leyli-Məcnun” adlı satirası maraq doğurur. Burada müəllif M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında atanın oğluna nəsihətinə bənzər motivlərdən istifadə etmişdir:

*Ey dövlətimin zəvalı oğlum!
Ey başı ağır bəlalı oğlum! [7, s.86].*

Bilindi ki, “Leyli və Məcnun” poemasında ata oğluna nəsihət edərək onu mübtələ olduğu eşqdən çəkəndirməyə, uzaqlaşdırmağa çalışır. M.Ə.Sabirin eyniadlı satirasında isə ata öz oğlunu bağlı olduğu elmdən uzaqlaşmağa, nadan, cahil həyat sürməyə dəvət edir. Atasının

Məcnuna nəsihətində oğlunun ağıla, idraka səslənişi qabarıq hiss olunur. M.Ə.Sabirin parodiya kimi qələmə alınmış əsərində isə ata öz oğlunu elmdən, məktəbdən, kitab-dəftərdən uşaqlaşaraq başqa yaşlıları kimi əyyaş, avara, qumarbaz olmağa, yüngül həyat tərzini keçirməyə səsləyir.

*Nə seyrü səfani xoşlayırsan,
Nə darsü kitabı boşlayırsan.
Həmcinslərin səfadə, bağda,
Həməslərin çəməndə, dağda [7, s.97].*

Bu əsərlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, M.Füzuli və M.Ə.Sabir yaradıcılığı arasında forma yaxınlığı nə qədər qabarıqdırsa, məzmun baxımından onların arasında kəskin fərqlər vardır. Başqa sözlə, M.Ə.Sabirin qələmində forma eyniyyəti məharətlə məzmun fərqliliyinə transfer edilmişdir. Bu fərqlilik isə böyük satirikin klassik irsədən novatorcasına bəhrələnməsinin yekunu kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki M.Füzuli sənətinin möhtəşəm təsir dairəsinə daxil olmaq, daha sonra bu cazibədən çıxaraq yeni, orijinal sənət nümunəsi yaratmaq yalnız Sabir kimi qüdrətli şairə, sənətkarə nəsihət ola bilər.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli ənənəsindən bəhrələnmək qələmə aldığı əsərlər sırasında “Bakı pəhləvanlarına” satirası da diqqəti cəlb edir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan satira M.Füzulinin məşhur:

*Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək,
Niqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək –*

beyti ilə başlayan qəzəlinə nəzirə-parodiya şəklində yazılmışdır. M.Füzulinin gözəlin tərənnümünə həsr olunan lirik şeiri M.Ə.Sabirin qələmində Bakı pəhləvanlarının satirik obrazının canlandırılması şəklində bədii təəcəssümünü tapmışdır.

*Könlüm bulanır kuçədə cövlanını görcək,
Niqim tutulur hərzəvi hədyanını görcək.*

*Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alısır bəldəki patranını görcək [7, s.69].*

Göründüyü kimi, əvvəlki nəzirə-parodiyalarda olduğu kimi, “Bakı pəhləvanlarına” şeirində də müəllif M.Füzuli ədəbi irsindən yararlandığı formaya satirik məzmun verməklə məzmunca novator sənət örnəyi ərsəyə gətirmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev M.Ə.Sabirin klassik irsədən, konkret olaraq M.Füzuli yaradıcılığından bəhrələnməsini səciyyələndirərək yazır: “Sabir çox rəngarəng üsullarla, lazım gələndə Füzuli qəzəllərinin formasını dəyişdirib, ondan satira qəlibi düzəldir. O, müxtəlif ədəbi fəndlərlə Füzuli qəzəllərini onun “əлиндən alır”. Sabir Füzuli qəzəllərinin ruhunu onun özünə qaytarır, skeletini götürüb ona yenidən can verir ” [3, s.39]. Doğru mülhizələrdir. Çünki M.Ə.Sabirin M.Füzuli yaradıcılığına münasibətdə, onun irsindən bəhrələnməsində təqlidçilik ruhu duyulmur. Əksinə, M.Füzuli kifayət qədər populyar irsi M.Ə.Sabirin qələmi ilə təkrar-təkrar, “yeni oxunuşda” öz yayılma sərhədlərini daha da genişləndirmiş olur.

Bütövlükdə, M.Ə.Sabirin poeziyasında M.Füzuli sənətinin aşkar, zahiri təsirləri duyulur. Çünki bu təsir böyük satirikin dahiyənə əsərlərinin ruhuna, mahiyyətinə hopdurulmuşdur. Ruhən M.Füzulidən bəhrələnmə M.Ə.Sabir şeirinə yeni məzmun və mahiyyət əşiləmişdir [3, s.41]. Başqa sözlə, klassik lirik düşüncə müasir satirik qəlibdə əriyərək yeni məzmun qazanmışdır.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, lirik üslubun satirik yazı tərzinə transformasiyası ilə ənənədən gələndə hissi-emosional və bədii-estetik meyarlar deformasiyaya uğramır,

sadəcə olaraq məzmun və mahiyyətini dəyişərək özünün “tragik effekt və komik, satirik anti-qütbünə çevrilir”. Bu isə nəticə etibarilə ciddi situasiyada təqdim olunan qəhrəmanın bunun əksi olan bir situasiyada (satirik məqamda) gülüş hədəfinə çevrilməsini şərtləndirir [4, s.268]. Burada komik situasiyanın və bədii gülüşün təsir dairəsinin genişləndiyi də unudulmamalıdır.

M.Ə.Sabir M.Füzulinin “Əql yar olsaydı, tərki-eşqi yar etməzmidim?” mətləsi ilə başlayan qəzəlinə “Füzuliyə bənzətmə” adlı nəzirə-parodiya yazmışdır:

*Məndə ar olsaydı ölmək ixtiyar etməzmidim?
Abrunun nolduğun bilsəydim ar etməzmidim? [7, s.233]*

“Füzuliyə bənzətmə” nəzirə-parodiyasında şair bir çox digər əsərlərində olduğu kimi, İran hökmdarı Məhəmmədəli (Məmdəli) şahın satirik portretini cızmış, onun öz ölkəsinin və xalqının başına gətirdiyi müsibət və faciələrin kədərli mənzərəsini yaratmışdır.

Yuxarıda bəhs olunduğu kimi, M.Ə.Sabirin M.Füzulidən bəhrələnməsi müxtəlif forma və üsullarla gerçəklənmişdir. Bəzən M.Ə.Sabir M.Füzulinin leksikasından bəhrələnmədən, bütövlükdə şairin öz məşuqəsinə olan sevgisini, satirik obrazın timsalında pula, sərvətə vurğunluq kimi səciyyələndirmişdir:

*Nuri-çəşmanımın, ey pul, ya canımın?
Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımın? [7, s.251].*

Təhlillərdən görüldüyü kimi, M.Füzulinin yaradıcılığında təsirlənmə və bəhrələnmə M.Ə.Sabirin poeziyasında müxtəlif səpkidə təzahür etməkdədir. Belə ki, şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində, konkret olaraq “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşrinə qədər M.Füzulinin əsərlərindən bəhrələnmə təxmin, təzmin, bənzətmə çərçivəsində olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə isə “Sabir dahi ustadın “çıxılmaz yolundan” cəsarətlə çıxmış, artıq “füzuliyənə” qəzəllər, sadəcə bənzətmələr, təzminlər yazmayıb, Füzuliyə “sabiranə” bənzətmələr yazmışdır” [8, s.9]. Klassik ənənəyə münasibətdə M.Ə.Sabirin yaradıcılığında novatorluq məhz bu məqamda gerçəkləşməyə başlamışdır.

Nəticə / Conclusion

Bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “Sabir Füzuli irsindən bir novator kimi istifadə etmiş, dahi ustadın ayrı-ayrı əsərlərinə ictimai-tənqidi ruh verib, onları zamanın tələbinə uyğun şəkildə mənalandırmış və beləliklə, Füzuli ənənələrini öz yaradıcılığının ideya-bədii istiqamətinə uyğun bir şəkildə yaşadıb davam etdirmişdir” [8, s.14]. Şübhəsiz ki, klassik irsə bu cür yanaşma tərzii şairin poeziyasının novatorluğunu şərtləndirir.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Çinar-çap, 2003.
2. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. 6 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Hacıyev Tofiq. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1980.
4. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1995.
5. Məmmədov Məmməd. Sabir: mübahisələr, həqiqətlər. Bakı: Yazıçı, 1990.
6. Mirzə Ələkbər Sabir haqqında tədqiqlər (Elmi məqalələr toplusu). Bakı: CBS, 2012.
7. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
8. Zamanov Abbas. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979.

Традиции Физули в поэзии Мирза Алекпер Сабира

Шаргия Мамедли

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: maarifci_qadinlar @ mail.ru

Резюме. В статье подвергнуто анализу воздействие произведений великого поэта Мохаммеда Физули на творчество знаменитого сатирика XX века Мирза Алекпер Сабира. Проведён сравнительный анализ на фоне художественных образцов из произведений обоих творцов. В процессе изучения особое внимание привлечено к вопросам традиции и новаторства, произведения М.А.Сабира рассматриваются в контексте критико-реалистической поэзии XX века.

Ключевые слова: М.А.Сабир, Физули, поэзия, диванная литература, сатира, газаль